

להוסיף שבעלי "מסבות השם", שהביאו אף נסית תארים (אדמוני, קדמוני ועוד) — גם הם לא הביאו שום שסיחס (יהודי, ערבי וכד'), ואשר הביאו "כנעני" — הרי זה משום שמושו גם במשמעות סוחר, אבל העברית החיה מחייבת את הסמיכות של יהודים, ערביים ועוד, כמבואר לעיל. שאר שמות קשי נסיה פורטו בסוף הערך. (טבת ותשכ"ג).

ד) נסית מורה, מעשה, קונה. — ועדת הדקדוק של האקדמיה, שהציעה כי נסית, "קונה", "מורה", "מעשה" — תהא ברבים בצירה בסימני "כס", "כן", עשתה לא כשורה. הרי לפי זה לא יהא מעשה כל הבדל בדבור בין המורה שלכם והמורים שלכם, המעשה שלכם והמעשים שלכם! לשניהם מציעה הועדה — מוריקם, מעשיכם, אלא שבמובן מורה שלכם ומעשה שלכם — בלי יוד לפני "כס", אמנם, בדור הקודם היו מדקדקים שהורו כן ("מסבות השם"), ולפיהם אף אין כל הבדל בין המורה שלכם והמורים שלכם: לשניהם ייאמר "מוריקם"... כל זה — על סמך הצורות המקראיות "מראיק", "מראיהן" (במקום — מראן, מראן). על סמך זה, כנראה, היה מנוקד גם בסדורים רבים "עושים באימה וביראה רצון קוניהם" (במקום — קונם). אבל המדקדקים החדשים (ויזן, ברגין ועוד) לא הורו כן, והדין עמם. בלשון היה יש להקפיד על הבהירות ולהמנע ככל האפשר משטוש תחומים. על כן ייאמר "מוריקם", "מעשכם", "שדכם" — בואו, הצעת הועדה אינה ראויה להתקבל, ואין דין שתתקבל. (פנ"ה כד אב תש"ט).

ה) נסית-שם נדירה. — לעתים רחוקות תפתיעך נסיה נדירה: "מושך את עיני הילד ואת קשבו" (ק. ברלב, תוספת ל"דבר" מיום יג תמוז תרפ"ט). אני מציין דוגמה נדירה זו, שהרי קשב בכללו אינו משמש לנו בעקר אלא בפתגם "אין קול ואין קשב", כיוצא בזה — נסית שמות מורכבים: "בתיספרם נסגרו... בתיכנסיתם נהרסו" ("משמר" יא אב תש"ו). "ע"ע סמיכות סעיף טז.

ו) שני הפכים. — כי עם הנגודים אנו ידוע משכבר ("ע"ע נגודי עם וארץ, סגנון), והדבר בולט גם בנושא שלפנינו. מצד אחד — הפרזה ב"של", ומצד שני — סמיכות ונסיה בשמות זרים. מי שכותב "הידים שלי" והפה שלו" הוא גם הכותב "סנטימנטליותם". הדוגמה הבאה תוכיח: "התחלתו של הנאשם... חלקו שלו... ערכו של חלקו... מידאליה הצטיינות... הנני מוסר את מיקרופוני" ("הגלגל" 22.5.947).

ד"ר י. קלוזנר, בעודו צעיר הקפיד על נסית שמות זרים: "אידיאליהם הנשגבים" (היסטוריה ישראלית, שעור י"ד), "ארכאיסמיה, פיוטיסמיה, אורינגטילסמיה". כן כתב ב"שפת עבר שפה חיה" בשנת תרנ"ו, אך במהדורה חדשה של הספר, שנדפסה לעת זקנותו (בש' תש"ט) תקן: "הארכאיסמים שבו" וכו'. ואם אמנם בנסית שמות זרים מוטב להזקק בדרך כלל ל"של", הרי בשמות עבריים יש להעדיף סמיכות ונסיה.

ז) נסית שמות זרים. — יש שמות קשי רבוי

(ע' בסוף הערך רבים) וקשי נסיה ("ע"ע דיו). אפילו שמות שנטייתם ברורה — יש שנטייתם ברבים מפתיעה קצת: "מסוטלותיהן" (יר' עבודה זרה א), "פרובוליהן" (רש"י, כתובות פט). מכל מקום אין כל זרות בנסית שמות זרים המצויים בתלמוד, מי שכתב "פמלייתם", "קתידרתו" (ט. יצחק, "על המשמר" יח אדר תשי"ג) — בדין כתב כך. להלן לקט כמה שמות זרים (בסדר א"ב), מן הנמצאים בספרותנו החדשה בדרך נסיה: "דימוקראטיותה עשויה לראותה וליגאליתה אנוסה" (ש. דרך, "משמר" כד חשוון תש"ט); "מטרלינק, אחד החשובים שבמשוררי בלגיה ודרמטורגיה" ("עתים" ז אדר תש"ז); "משבח טבקו" (הרמן ודורותיא שירה ו, בתרגום ש. בן-ציון); "טמפר" טורנת" (ירחון "טכניקה ומדע", אב תש"ה); "סגנון המקרא נמלץ גם בפרחתו" (טביב, במאמרו "שפת עבר החדשה"), "ממשלתם וקולטורתם" (שם, במאמר שמות היהודים); "באחת חמונוגרפיותיו" (נחום סוקולוב, בספרו "אישים", מאמר על הרצל); "קפריזותו של הלוח" ("משמר", פורים תש"י, "בעין בוחנת"); ובכתבי מנדלי יש כמה פעמים "ירמולקתו", — שם זה שהיה מצוי ביידיש, ועכשו נפלט מן השמוש; תי' (מן תה) יש בכתבי ביאליק, ביחוד כתבו כן בדור הקודם: "שובו לאידיאלכם הראשון" "אלה אידיאליך הלאומיים, יש" ראל" (בעתון "הזמן", לפי המובא ב"השקפה" של בן-יהודה, שנה ח — תרס"ז — גליון מ"ח).

בכלל יש לציין ששיאית הקצור מתגלה לפעמים במקום שאינו הולמה. "ע"ע הא יתרה סעיף ג, אלף בחליל זרות (סעיף א), דוח, נוטריק, סמיכות סעיף ד. (מרחשוון תשכ"ב).

נסית שמות לא לפי דקדוק המקרא — "ע"ע אזוב, גמרה, חולם במקום קובץ, מאה, צירה ושוא, קטץ ושוא, רבים סעיף ג.

שמות קשי נסיה ברבים — "ע"ע אישיות, בהמות, דוכיפת, דיו, מחבת, נוטריקון, וגם לעיל סעיף ג.

נסית צרופי-שמות — "ע"ע סמיכות טז-יח,

צרופים ג-ד, שם מופט.

נפול, מתאנה ונסרד. מרבים לומר — כבלשון חז"ל — "הוא נפול", במובן טענפוט זיך ביידיש, אך יש להחיות גם את המלה המקראית מתאנה: "מתאנה הוא לי" (מלכים ב ה ז), ומקביל לו בהוראתו — "תואנה הוא מבקש" כל זה — ביחסים שבין אדם לחברו. אבל בהתקף אדם ע"י איזו מחלה או רוח שטות וכדומה, לא יאה כאן השמוש במלים הנ"ל (אם כי ביידיש יספיק אף כאן הבטוי "זיך צוגעשעפעט"). לרוב משתמשים בפעל דבק: "דבקה בו רוח שטות", אך אין להזניח את הפעל סרד: "נסרד בו רעיון הבל", "נסרכה בו מחלה ואינה מרפה ממנו", "אצוטשעפעניש" — איני מוצא לה מלה עברית יאה יותר מן ספחת, ביחוד — לגבי מחלה, שטות וכדומה. אדם, המבקש עלילה ותואנה — מתאנה הוא. אך יתכן שגנוז לו במקורותינו גם שם מיוחד במשקל טבח, והוא — טפל: "אי אפשר לעמוד על הטפל" (לשון חז"ל בספרי, והובא ברש"י לבמדבר יא כג). נהגו לקרא

"הטפל", כמו "האפל", וקשה להכריע. ואתה — בוא ולמד: שורש אחד להבעת המושג ביידיש, ובעברית — נזקק לכמה וכמה מלים שונות. על כן בל נתמה אם נתקל לפעמים בחזיון הפוך: עת תזקק שפה אחרת למלים שונות בהבעת מושגים קרובים או רחוקים — תסתפק שפתנו במלה אחת, או במלים בנות שורש אחד. זה סוד כבשונה של לשון! עת רוחה ועת צמצום. "ע"ע פראקטיקה. (פנ"ה ד אדר תשט"ז, לוח תשי"ז).

ניב עממי. "ע"ע חדושי ילדים (בסוף הערך), משקלים סעיף ה, סגנון העברית לתקופותיה סעיף ח, עממיות עברית, קצוצים וניב עממי.

נייטראלי. זה חמשים שנה ויותר שאנו מתלבטים בהמצאת לבוש עברי לנייטראלי. בן-יהודה נסה להנהיג "לעלני" ("רת" של לא בעד ולא נגד), ולא עלתה בידו. במחקרי על מונחי הרפואה (ב"לשוננו" משנת תרצ"ב) ציינתי שבקובצי "הרפואה" השתמשו בחדושים שונים לנייטראלי ונייטראליזאציה: סתמי, הסתמה, סתירה, סיתור ואידוש. שם הערתי שכל זמן שלא נתיחד לסתמי מובן של נייטראלי מוטב להשתמש במלה הלועזית כמר שהיא, ומה גם שאין קושי ביצירת פועל: נטרל כמו אכטן, ארגן, והנה, שלשים שנה עברו מאז, ועדיין הנייטראלי מטריד אותנו. בכרך המלואים למלון אבן שושן הובא חיוד (ממקור הערבית). בעברית הוא נשמע כלשון חידה, ואם מן "לחוד" הארמית — הרי משמעו כמו בידוד, ומה הועילו מחדשים בחדושים? זאת ועוד: אבן-שושן עצמו הביא סתמי כמשמש במדע ובטכניקה במקום נייטראלי, ואם כן ודאי שה"חיוד" מיותר לחלוטין. אם כבר נתקבל סתמי במקום נייטראלי — יש להשתמש בבנין פיעל ("לסתם") לענין הפעולה, כי המסתם (נמצא בתורה בפרק אחד בלבד) אינו שגור בפינו ואין בו צורך כבנדרף לסותם. ואם לא נתקבל — הריני מציע ליחד לו פעל אצדד (מן הארמית "אצדודי"), שענינו לסלק הצדה. ולמה אצדד? משום שעיקר משמעותו של נייטראלי — לא לצד זה ולא לצד אחר, והרי זה כאלו נגזר מן אצד, על-דרך אייכבוד, אי-זהירות. לפי זה נייטראלי — אצדדי, נייטראליזאציה — אצדדה. "ע"ע סתמי.

נין ונכד. א) בן-אח או בן-אחות או בן-גיס (מה שנקרא בגרמנית — Neffe, באנגלית — Nephew, ברוסית — Plemianik) הוא בלשוננו קרוב ערום בלי לבוש... כשיש צורך לתרגם מלה זו מלועזית — נכלשים לרוב: יתכן שהדבר אמור לא בבן-אח אלא בבן-אחות, ואולי כן גיס... בבוא מרת דאגדיל, נינת הילד באלפור, לארץ, היו העתונים חלוקים בדעותיהם: הללו כותבים שהיא בת אחיו, והללו — בת אחותו, ויש שקראו לה "דודנה". ("דבר" ב תמוז תרצ"ג).

ב) שמות קרובים במקורותינו ובל- שונות הגויים. — אין לתמה שעד כה אין בעברית שם מסוים לבן-אח; עמי הקדם לא היו מקפידים בתחיתת תחומים מסוימים לשמות קרובים: אב הוא גם סבא (בני

בנים הרי הם כבנים"); אח הוא גם קרוב סתם ("כי אנשים אחים אנהנו"), וגם בן האח: לוט, בן אחי אברהם, נקרא בתורה אחי אברהם (בראשית יד טז); יעקב, בן רבקה אחות לבן, אף הוא נקרא בתורה אחי לבן (בראשית כט יב). דוד (שענינו, כידוע, גם אהוב וחביב), אף הוא משמש לפעמים במקום בן-דוד (ירמיה לב יב). ומעשי אבות ירשו בנים: שמעתי מפי ילדי, שהם נוהגים לומר דוד במקום בן דוד, וכן בשיר הידוע לחג הפורים: "יודעים אתם מי הוא דוד? מורדכי היהודי", והרי כידוע, היה מרדכי לא דודה, אלא בן דודה של אסתר. מעין זה אנו מוצאים גם בלשון הרומית. המלה Nepos שממנה נגזרו השמות Neffe, Nephew, Neveu, אף היא שימשה בכמה הוראות: בן הבן; בן האח; צאצאים וסתם קרובים. שריד לשימוש זה נשאר כיום בלשון הרומנית, שבה משמש Nepotul גם בהוראת נכד, גם בהוראת בן אח, בן אחות וכו'. מובן שדבר זה פותח פתח לא-הבנה, וכמעט תמיד ישאל השומע באיזה "נעפוטול" אמורים הדברים: בבן הבן או בבן האח. בשאר אומה ולשון נמנעו מאי-הבנה כזאת, וייחדו מלים קבועות לנכד לאחר ולבן-אח או בן-אחות לאחר.

ג) ניין ונכד. — טשטוש התחומים של הוראות הנכד היה קיים גם בעברית. השם נכד נמצא בתנ"ך רק שלש פעמים: כתוב בתורה, ושנוי בנביאים ומשולש בכתובים, ותמיד — בצירוף המלה ניין: "אם תשקור לי ולניני ולנכדי" (בראשית כא כג); "שם ושאר ונין ונכד" (ישעיהו יד כב); "לא ניין לו, ולא נכד בעמו" (איוב יח יט). חכמי הגויים, וגם אחדים מחכמי ישראל, פירשו שאין ניין ונכד אלא סתם צאצאים. אבל אונקלוס ויונתן בן עוזיאל תרגמו ניין — בר (בן), ונכד — בר ברא (בן הבן). גם מבראשית רבה נ"ה משמע שנכד הוא בן הבן. וכן פירש רש"י, הרד"ק ושאר חכמי ישראל, וכן נהוג בפי העם זה דורות רבים. אמנם, אחדים מן הפוסקים השתמשו בנכד גם לגבי בן אח או בן אחות. גם בדורות שלאחר רשב"ם והרא"ש עוד השתמשו לפעמים בנכד במובן זה. ר' ברכיה הנקדן תרגם ספר שאלות בשם "דודי ונכדי", ובגרמנית — שם הספר "מיין אנקעל אונד מיין נעפעעל", אבל לא היו דורות מרובים הנכד נשאר קיים בלשוננו רק במובן הנהוג בימינו: בן הבן או בן הבת. דבר זה היה מחויב ההגיון הלשוני הבריא.

אשר לניין — ברור כי אין משמעו בן הנכד, כשגור בעברית המדוברת בטעות גמורה. הראב"ע (שמות יז ט) משתמש עדיין במלת ניין במובן נכד, אך הכתוב עצמו מעיד כי אין ניין לא נכד ולא בן הנכד ("לי ולניני ולנכדי"), אלא בן או סתם צאצא. ולאחר שאין לנו צורך בשם ניין לא לענין בן ולא לענין צאצא סתם — אין טוב מליחד לו את משמעות אותו הקרוב, שאין לו עדיין שם בעברית, הוא בן אח או בן אחות. שבשו ההוראה של ניין גרר עבירה אחרת: הזניחו את השילוש, שהוא בן הנכד: "על בנים ועל בני בנים, על שלשים ועל רבעים". עד

שאנו משבשים את הנין ומזניחים את השילש — מוטב שנחיה את השילש ונשתמש בנין בהוראה הדרושה לנו. (ד) „אחיין” ו„נכדן” לא נקלטו. — הצורך ההכרחי בשם אחד מסויים לנעפפ"ע עורר בדורנו כמה גשומים וחדושים. היו שהשתמשו ב„דודן”; אח"כ הציעו „אחיין”, אך גם חדוש זה לא נקלט בדבור, ואך מעטים השתמשו בו לפעמים בספרות. לא בכדי שאלה הקרן הקימת את ועד הלשון על כך („לשוננו” משנת תש"ג), ובצדק דחה ועד הלשון את ה„אחיין”. ועד הלשון הציע „נכדן”, על סמך הוראת הנכד בכמה מספרי הפוסקים, כמבואר לעיל. אך כמה שנים עברו מאז, ועדיין לא ראיתי ולא שמעתי „נכדן” או „נכדנית”. לפי דעתי, המנומקת לעיל, אין טוב מלהשתמש בשם נין לענין בן אה. בחוגים הקרובים לי שגור כבר הנין במובן נעפפ"ע. הערה בענין זה פרסמתי ב„דבר” עוד בשנת תרצ"ב. כמדומה ש„הארץ” היה הראשון אשר השתמש בשם ניונה, בהחידו על בוא ניונה של לורד באלפור (17 ביולי 1931); גם ב„המלון העברי” של גרובסקי וילין (משנת תרפ"ז) מובא נין בהוראת בן אה או בן אחות (מלבד הוראתו הקדמונית: צאצא). פרט קטן זה — ששלה אנשים יחדו לנין הוראה חדשה מסויימת, מבלי דעת זה על זה — אל יהא קל בעינינו! הוא מעיד יפה עד כמה הולם נין את נעפפ"ע. יתרון לנין על הנכדן, כי החיאת מלה עתיקה עדיפה מחדוש, והשם נין קצר ונאה מן נכדן. הנה אומר: ביום הולדתה של הדודה באו לבקרה כל ניניה ונינותיה. (פנ"ה א—ח תמוז תש"ח, לוח תשי"א).

ניע. ע"ע לחה ותולדותיה.

„ניק” בסוף שמות זרים. ע"ע שמות-תאר בסיום „ניק”.

ניר ופלת. המקלטר הקלטור עדיין קיימים בלשוננו, אע"פ שכבר דחקנו קולטורה מפני תרבות וקולטוס מפני פולחן. אין חלקי עם המתנגדים הקיצונים לכל מלה זרה, אבל בענין הנדון יש לנו כלים משלנו, ואין צורך להזקק לזרים. לאחר שבמקום קולטוס משמש בעברית פולחן, הרי שיש לומר במקום „מקלטור” — פולחן, ובמקום „קלטור” — פליחה. במקרא: „כמו פולחן ובוקע בארץ” (תהלים קמ"ז). אך נראה לי שהמופעל ניר יאה יותר: „נירו לכם ניר ואל תזרעו אל קוצים” (ירמיה ד ג), שענינו — חרישה קלה, או — הכשרה לחרישה ע"י עקירת הקוצים. מכל מקום נראה שיש הבחנה בין נירה לחרישה, שכן אמרו חז"ל: „נירה שנה ראשונה ושניה חורש ושונה וזורעה” (מנחות פה). רש"י פירש ניר — חרישה ראשונה (שבת פא:). במשנה (שביעית ד ג) פירש הרמב"ם: ניר — שדה המהופכת בחרישה. הנפעל — ניגור: האדמה ניגורה. ראוי להוסיף שהרמב"ם מרבה להשתמש בפעל ניר: „נר חצי השדה בשנה ראשונה וזרע חציה, ובשנה שניה נר החצי שזרע בראשונה” (הלכות אסורי המזבח, ז ד), „ארץ נירה, היא שנחרשה ולא נזרעה” (הלכות מתנות עניים, ג ד).

(פנ"ה א טבת תשי"ח, לוח תשי"ח).

אמנם, הקלטור הוא חרישה שאין עמה הפיכת קרקע, ולא כן משמעות ניר לפי הרמב"ם. אך הן זכאים אנו ליחד לניר את המשמעות הדרושה, שאינה נוטה הרבה מן המשמעות שבמקורות. למה נחזיק בשפע גרופים לענין חרישה, כשאפשר להבחין ביניהם הבחנה קלה? ואולי נבנה מן הניר ונדרחוק גם את קולטיבאטור מפני חדוש עברי נאה וטבעי, כגון מניר, במשקל מליץ, מניע. (מרחשון תשכ"ב).

נך. נחלקו המפרשים במשמעות „נכים” שבמקרא: „נאספו עלי נכים” (תהלים לה טו). קדמונינו לא הבהינו בינו לבין נכה רגלים, ופירשו גם נכים כמו פסחים, נכיר רגל. לפי החדשים — ענינו מליעג, קנטרן, הולך-רכיל וסתם רשע. על כל אלה אין להוסיף „נדרף” חדש. מוטב להחיות „נך” כפי המשמעות שבתרגום השבעים, כל איש שדרכו להכות. וכן תרגם יהואש: שלענער. ביאליק, בשירו „אלמנות”, כתב בלשון נקבה: „אספסוף נכות”, ועל זה הערתי במלון חדושי ביאליק: „השם אינו שכיח כלל בעברית החדשה, אע"פ שמרבים לבקש וגם לחדש מלים לציון האדם שדרכו להכות, בידיד — שלענער”. לפי הענין נראה שגם ביאליק התכוון לאשת ריב ומחלר מות, כאשר כתבתי שם. — בעלי המלונים מצינים את היחיד נכה, בהא. במשקל גאה, ולי נראה נך עדיף, במשקל בן, גא, רע — חבר.

נכנס. בחוגי תעשית אריגי משי נשמעת המלה הזרה „לאוואבל”, שפירושה — ניתן לכביסה. ואף במודעות יש „משי לופל”. המלה הזרה אינה בינלאומית, ויש לעקרה. אפשר לומר משי מתכבס, ואולם נראה לי יותר משי נכנס, בבנין נפעל. ביטוי זה עדיף, גם משום קיצורו וגם משום שדווקא הנפעל אינו שגור בלשון. נכנס במשקל לי אף יותר מן התאר כביס. יותר מדי מנצלים אנו משקל פעיל. ע"ע תארי סגולה סעיף ד וגם ז.

נכוש. נשאלתי ע"י מר י. פיקסלר (מגיה „דבר”) על משמעות הנפוש. וזה לשון שאלתו: „בנין התפעל של נכש מובא במלונים פלשון עקירה ובעור. אך הדוגמה המובאת מתוך המדרש (בראשית רבה מ"ה) נראית לי כראיה לסתור: הקוצים הללו אינם לא מתנפשים ולא נודעים: מאליהם הם יוצאים ומתמררים ועולים. הנה אומר שהכונה לא שהקוצים עצמם אינם נעקרים, אלא שאין הם מסופלים ע"י עקירת העשבים הרעים שבקרבנות. ותמהני שבכל המלונים שבדקתי (בן-יהודה¹, גור, אבן-שושן) מבוזרת התנפשות זו כלשון עקירת הקוצים עצמם. צדק השואל. שהדוגמה מן המדרש אינה הולמת את הפירוש במלונים. אך בדרך כלל יוכל הפעל התנכש לשמש גם לענין עקירת הקוץ. במלון פרושי רש"י הבאתי נכוש בהוראת תלישת עשבים רעים, ולעומת זאת „מנכש זרעים — נוטל ירקות מביניהם”. לפי זה מותר לומר: מנכש את הקוצים (עוקרם) וגם מנכש את הירקות (ע"י עקירת הקוצים). וכן לשון זריעה: האדמה נזרעה וגם הזרע נזרע. כיוצא בזה לשון גזילה, נטיפה, נביעה, פנוי

וכדומה: המים נזלים הסיר נזל (ע"ע נזל). מעין זה ושרץ היאור צפרדעים”, לעומת „השרץ השורץ”. פסוק זה הביא ר' יונה אבן-ג'נאח בספרו „הרקמה” שער ל"ב, שבו הוא דן בבניה בעמקות, לאורם של פסוקים שונים. בסוב טעם ודעת השילש רש"י לברר סוגיא לשונית זה, בפרושו לכתוב „אריק חרבי” (בשירת הים). — יאסטרוב פירש במלנו התלמודי את המימה המדרשית על-בוריה: לשון עזר. גם ב„ספר האגדה” (חלק ששי, בפרק „עשבים ואילנות”) נכון הפירוש ומדויק: „אינם מתנפשים — אין מטפל בהם לעקור את הצמחים המעכבים גידולם”.

(פנ"ה יח איר תשי"א, לוח תשי"ב).

נכנס. נכנס לתוך השבת. שמשון מלצר כתב „נוסע ונכנס לתוך השבת”, והשיג עליו מר מ. סתוי שיידיזיזמוס כאן, ולדעתו „בעברית אין נוסעים ונכנסים לתוך השבת לא ברגל ולא בעגלה”. סתם המשיג ולא פירש כיצד ייאמר בעברית, ולא זכר את מאמר חז"ל „נכנס כשהוא מתאוה” (פסחים צט:). טובי סופרינו כותבים כן, וביאליק בכללם: „ונמצא נכנס לשבת” (יום הששי הקצר). בכלל ראוי לדעת שהמופעל נכנס עשיר מאד בצרופיו: „נכנס ליד חולין”, „נכנס בעבי הקורה” ועוד. „נכנס לתוך דברי חבר” — כמוהו נכנס לתוך השבת. (מאזנים אדר תשי"ח; טבת תשכ"ג).

נמוך. יש מנקדים נמוך בחולם, אך — נמוכה, נמוכים בשורוק (יאסטרוב, ועוד); יש מקפידים על החולם בכל הצורות (בן-יהודה, אבן-שושן, אך האחרון מביא גם נמוכה, נמוכים, — בשורוק), והרוב נקדו רק בשורוק (במשניות כ"י קופמן, וכן במלונים של לוי, קהוט, פין ושאר מלונים מהדור הקודם). בנקוד הבבלי — גם בחולם גם בשורוק. את עקבות המבוכה יש לראות בספרים רבים וגם במלונים: גרובסקי נקד במלנו הקטן (בהשתתפות דוד ילין) נמוך, בשורוק, ובמלנו הגדול הביא את שתי הצורות: נמוך, נמוך. כיוצא בזה בספר האגדה (בפרק „ישראל במדבר”, סעיף „ענני כבוד”) במהדורת תר"צ — נמוך, ובמהדורה החדשה — נמוך. קובלני על אבן-שושן שנקד רוח נמוכה (בחולם). כשם שנקד „פנים נמוכות”, כן ראוי לנקד „רוח נמוכה”, כמנוקד במשנה. וגם בלשון זכר ביחיד יש להקפיד על נמוך בשורוק, שלא להרבות ביוצאים מן הכלל, נוסף על הראשונים (נבון — נבוכים, מתוך — מתוקים). המדקדק מ. ב. שניידר (ב„לשוננו” כרך א) היה טוען שיש לומר נמוך, כאשר הוא נפעל מן מוך, ולא בינוני פעול של נמך (אע"פ שיש בלשון חז"ל הנמיך). קשה להכריע בענין זה. אולם גם אם נאמר שהוא נפעל מן מוך — הן ימצא נפעל זה גם בשורוק. ע"ע חולם ושורוק, נבון. (פנ"ה יח שבט תש"ט, יג איר תשי"ט; ע"ה יח שבט תשכ"א; לוח תשכ"א).

נמוטים. אף הנמוטים, בפניית אדם לחברה, שייכים לעולם הלשון, מעט את הרבה. לא ידובר כאן, כמוכן, בהלכות נמוטים של אופן דבור, ולא בסדרי קימה וישיבה וכדומה. אך נברר כאן שלש בעיות בענין הניסוח הנכון של פניה או אמירה, כי בעיות אלה לא באו על פתרונן

הן מוסיפות להטריד פעם בפעם. אלה הן בעיות חברתיות לשוניות, אם אפשר לומר כן.

(א) נוכח או נסת? היש להתיר לפעמים לשון נסת בשיחה או במכתב (כבוד, אדוני, הוא) או יש להקפיד תמיד על לשון נוכח? לפני שנים רבות דן צחק אפשטין ז"ל בשאלה זו, וכמדומה שלא פסל את השמוש בנסתר (מאמר זה לא הובא בספרו „הגיוי לשון”). השימוש ב„כבוד” וב„הוא” — יש בו מן ההפרזה, שאינה רצויה. אף סבור אני שאין לשימוש זה אסמכתא במקור רותינו הקדמונים. אולם אני „לא תצלינה” אם יפנו אלי בלשון נסת, כשם שלא אפגע גם אם קטן שבקטנים יפנה אלי בלשון נוכח. אנשי הכפר, השואפים ליתר פשטות וטבעיות בחייהם, ראוי להם להשליט את השמוש בנוכה, אבל אין להם להטיל מנהג זה כחובה גם על אנשי העיר, שביחסיהם ההדדיים יש יותר זרות ורוחק מאשר בכפר. וגם הגיל — גורם חשוב הוא בענין הנדון. גילאים ייטיבו לעשות, בין בכפר בין בעיר, אם יימנעו מן השמוש ב„הוא” וב„כבוד”, ואף יתרחקו מן „אדוני”. אבל נער, בדברו עם ישיש, לא יחסא אם יכבדנו בנסתר. הן מענין הדבר שהילדים, בהיותם „ברוגז”, מדברים זה עם זה בלשון נסת... והוא הדין בלשון שבכתב. יש שאתה פונה לאדם בעליפה בלשון נוכח, ובכתב — יקשה לך הדבר, בחינת „דברים שבעליפה אי אתה רשאי לאומרם בכתב”.

(ב) אדון ומר. — טעות מקובלת היא שבלשון „אדוני” ידבר רק העבד עם אדוניו. בתנ"ך מצוי שימוש זה אף ביחסים שבין אשה לבעלה („ואדוני זקן”, בראשית יח יב), בין בת לאביה („אל יחר בעיני אדוני”, שם לא לח), ועוד. אף מצויה מלת „אדוני” גם בפניית רבים ליחיד (נכראה — מרוב בגירותה ושימושה): „שמענו אדוני” (בראשית כג ו), „ונאמר אל אדוני” (שם מד כ). בלשון חז"ל מצוי לרוב „מר”, ולא דווקא בעניני מרות ואדנות: „מר מר”, „מר אמר”, „ישב מר” וכו'. וכן בלשון-הדבור, בנוסח של ברכה, נהגו להשיב: „וכן למר”. כדאי להחיות את השימוש ב„מר”, ביחוד — בכתב. בנוסח הכתובת אפשר למצוא ספוק גמור ב„למר” ו„למרת”, במקום „לכבוד האדון” ו„לכבוד הגברת”. ועל כגון זה לא יתרחמו אף השמרנים שבשואי הפנים. בעיקרו של דבר שאלה חברתיות היא, והכל לפי היחסים וההשקפות. הנה, למשל, על דלתות חדרי המקלחת בקיבוצים ראיתי שלושה מיני כתבות: גברים—נשים; חברים—חברות; בחורים—בחורות. אל יהא פרט זה קל ביינו, כי ההבדלים בכתבות נובעים מסתמא מתוך הבדלי השקפות וגישות חברתיות.

(ג) „אשתי ואני” או „אני ואשתי”? פשט בקרבנו המנהג להקדים אשה לאיש במודעות, הזמנות לחגיגות וכדומה, שרה ואברהם, רחל ויעקב, וכדומה. הונחלנו מנהג זה מאת הגויים, כי דרך העברית אינה כן: אברהם ושרה, יעקב ורחל. לא אתרע על המנהג שנחפשת. כי אין הוא. חלילה, בעוכרינו, והלואי לא נלקה במנהגים

כַּךְ בַּתְנִי"ךְ!

אוצר מלים ובטויים נשכחים
הראויים לשוב לתחיה בלשוננו

מאת

יצחק אבינרי

הוצאת "קרית-ספר" בע"מ, ירושלים

ספר זה נמסר ע"י המחבר המנוח
להוצאתנו כחדשיים לפני פטירתו.
אף הוא הספיק לעיין בעלי ההגהה
הראשונים.
יהיו נא עלי הספר נר זכרון נוסף
לשמו ולפעלו של הבלשן הדגול
ששקד על תקנת הלשון עד ימיו
האחרונים ממש.

הוצאת "קרית ספר"

בעצם מציאותו: והוא מסבות מתהפך (איוב לו יב). ומדוע כופרים במציאותו? מפני שלפי דעת רבים אין מסבות אלא לשון רבים של מסב. מכל מקום לא ציינתי את דבר המשמעות שבמקרא אלא למען דעת בלבד, כי אין להפקיע את המסיבה ממשמעותה הנהוגה.

מַסְכָּן, נמצא במקרא פעם אחת בלבד (ישעיה מ כ), ונחלקו מאד בפירושו; אם יורה על מסכנות ודלות, או על ענין אחר. מכל מקום רחוק הוא מכל חשש סכנה, כי אין סכנה במקרא, ואף הכתוב בקהלת (י ט: "יִסְכֵּן בָּם") יש מפרשים לא מלשון סכנה. מה יש אפוא, בתנ"ך במשמעות הנהוגה של מסוכן, כלומר נמצא בסכנה? יש ויש: אָנוּשׁ, נמצא לרוב בספרי ישעיהו וירמיהו, ולא דוקא לגבי חולה, אלא לגבי כאב (ישעיה יז יא), מכה (ירמיה טו יח), יום (יז טז), ואפילו לב (יז ט).

מַעֲרִיץ, שגור בפינו, אך במובן אחר מזה שבמקרא. מעריץ נמצא רק בישעיהו ח יג: והוא מוראכם והוא מעריצכם, כלומר מעורר את פחדכם. נראה שהמעריץ חביב היה על ישעיהו, כי גם בנין הפעיל ("יעריצו") נמצא כמה פעמים בישעיהו בלבד, וחמיד במובן מורא.

כיצד נהפך המעריץ מלשון אימה ופחד ללשון כבוד ויקר? נראה לי שסגנון תפלת שחרית גרם לכך: "ומברכים ומשבחים ומפארים ומעריצים" וכו'. זאת ועוד: יש שאדם רוחש רגשי כבוד והתפעלות עד כדי מורא ממש, בחינת "נורא תהלות". והרי גם "נורא" משמש לענין הפרזה רבה: נורא יפה, נורא קשה, אהבת אותו נורא, וכד'. הנה כי כן מן אהבה וכבוד עד המורא — צעד אחד בלבד.

מַצְפּוֹן, כולנו יודעים מצפון מהו, אבל מי יזכור מה משמעו בתנ"ך? הן בס"ה נזכר פעם אחת בספר הקטן ביותר: נבעו מצפוניו (פסוק ו). מה הם מצפונים אלה? מחבואים (אגב: גם מחבואים יש במקרא פעם אחת בלבד), מטמונים, מסתרים. ברם, מימי הביניים ואילך קבל המצפון משמעות של מוסר כליות, והמשמעות שבמקרא הונחה. כיום יש לנו "חופש המצפון", "מצפון נקי", ויותר מזה — "חסרי כל מצפון" ... "מוסר כליות" היה שגור בפינו מאד בדור הקודם (צירוף חדש ונאה, של סמך הכתוב בתהלים טז ו), אך כיום אינו מצוי אלא בספרות, והמלה היחידה כבשה את מקומו. בכלל מאסנו בכליות: מי יאמר כיום "יסרוני פליותי", "תעלוזנה כליותי", "בחזן כליות ולב"? בטוי אחרון זה שגור בפי כל דובר גרמנית, לנו הוא רק מליצה, שבורחין ממנה. הפליה עולה לגדולה רק בשעת נתוח או השחלה ...

מַקְצוֹעַ, מזל משונה לו למקצוע: הוא חי וקיים ושגור בפינו, אך לא במובנו המקראי (זוית, קצה), אלא במובן שנתיחד לו בתלמוד. ביאליק עוד השתמש הרבה במקצוע (בשיר "המתמיד") במובן זוית, אך כמדומה שפיוס אין זכר לו בספרות, ואף אין לקבול על כך, כשם שאין לקבול על כך שחשש או חפשיית משמשים לנו לא במשמעם המקראי.

אבל יש מקום לשאלה האין לנו במקרא שם עברי במקצוע שבפינו? יש ויש! את יונה הנביא לא שאלו איזה מקצוע יש לו, אלא אמרו לו: מה מלאכתך? (יונה א ח).

המלאכה וגם בעליה נתונים כיום בשפל המדרגה (למרות "שיר העבודה והמלאכה" של ביאליק), ולא אשלה את נפשי בתקוה שהמלאכה תשוב לתחיה כמקצוע, אבל על כל פנים בשאלה אפשר לומר מה מלאכתו, ולא איזה מקצוע יש לו. בתורה (בספר דברים בלבד) יש כמה פעמים "בכל משלח ידך". משלח יד יאה למה שנקרא כיום עסק; מכל מקום עדיין קיים צירוף זה ולא הונח כליל.

מָרָה, התואר מצוי במקרא הרבה, אך השם מרה — פעם אחת בלבד: לב יודע מַרְת נפשו (משלי יד י). הרי מרה כמו מרירות, אך לא במובן זה שגורה מרה בפינו, אלא במובן האבר הסמוך לכבד, והיא המשמעות של מרה בתלמוד. ומה יש במקרא כשם לאבר מרה? לא שם אחד, אלא שנים: מָרָה וגם מרורה, ושניהם באיוב (טז יג, כ כה). הצד השווה בהם — ששניהם נשכחו לחלוטין, ועד כדי כך — שבמלון אבן שושן אף אין משמעות מרורה במובן אבר. לא יקשה לדעת מדוע דחקה מרה שבתלמוד את מררה ומרורה שבמקרא. נראה ששני גורמים לכך, והשני עיקר: קצור השם מרה, ובעקר — מציאותו הרבה בתלמוד ובספרי הפוסקים. ועוד: ספר איוב — סוף-סוף אינו מהספרים הנלמדים הרבה ...

נַחוּץ, יש במקרא פעם אחת בלבד: כי היה דבר המלך נחוץ (ש"א כא ט). משמעו שם — דחוף, כבמגלת אסתר: דחופים ומבוהלים. חכמי הגויים, מאותם "החכמים" שבקשו לפסול ולראות כשבושים את משך ושיבה ועוד עשרות מלים כאלה, שבמלון גזניס-בול הובאו כשבושים, ראו גם את "נחוץ" כשבוש ... כינתים, לאחר שהנחוץ לא היה נחוץ במובן של דחוף או מהיר או נחפו, קבל תואר זה בימי הביניים את משמעותו הנהוגה והשגורה כיום. וכשנתעורר הצורך לציין במלה אחת את הראוי להעשות תיכף ומיד — הציע יצחק אפשטיין להחיות את "דחוף" שבמגילת אסתר, והצעתו נתקבלה, וכיום יש גם דחיפות (בדור הקודם השתמשו לענין זה בתכופ, מלשון תיכף).

נִין, נמצא במקרא ושגור בפי רבים במובן בן-הנכד. אין זה אלא שבוש גמור, כמבורר להלן, ויש לנו במקרא שם ברור לציון בן הנכד, אך זנחנוהו וכמעט שכחנוהו. שם זה נמצא בתורה ארבע פעמים, ותמיד בלשון רבים, המעידה ברור על דור שלישי:

שְׁלֹשִׁים: "על בנים ועל בני בנים, על שלשים ועל רבעים". הכתוב מדבר בעדו, וכלאו מפרש לנו מה פשר השילש. הוה אומר: בן הנכד — שילש, בת הנכד — שילש. ועתה נזכיר כי אין נין בן הנכד. הצירוף "נין ונכד" כתוב בתורה (בראשית כא כג) ושנוי בנביאים (ישעיה יד כב) ומשולש בכתובים (איוב יח יט). אין להעלות על הדעת שיקדימו בן-נכד לנכד, כי אין דרכו של אדם לומר: לי ולבן נכדי ולנכדי. הנין — סתם צאצא הוא, ולפי אונקלוס ויונתן — כמוהו כבן. מכל מקום לא פירש איש נין

במשמעות בן הנכד, ושובש זה פשט בעטיים של אנשים שלא ירדו לעומקו של דבר. הנין המשובש קטל, אפוא, את השילש, ויש לדאוג לכך שהשילש ישוב לתחיה ויהי שגור בפינו. נין במשמעות בן או סתם צאצא — אין בו כל צורך. לפיכך הצעתי ליחד לו לנין את המשמעות של בן-אח (או בן-אחות; בן-גיס), שכן מתקשים אנו בשמו של קרוב זה: רבים משתבשים ואומרים דודן (שאינו אלא שאר, בן-דוד); גם חדושי ועד הלשון (אחי"ן, ואחרי"ן — נכדן) טרם הכו שרשים. נין ונינה קלים לקליטה ונחמים יותר מן נכד ונכדנית.

ואם ישאל שואל: אם גם המשמעות שאתה מייחד לנין אינה זו שבמקרא — מה איכפת לך אם ישתמשו במלת נין כנהוג עד כה? אקחה את שניו ואומר לו: הנין במשמעותו המקובלת עד כה לא הביא אלא מיתה: המית את השילש. ואני מתכוון לחיים: להחיות את השילש.

נין במובן המוצע שגור בפי וגם בעטי, והיה מעשה בערב ר"ה תשי"ט פרסמתי ב"הבקר" מאמר והקדשתי "לניני הפסנתרן-האמן, דוד זינגר". שאלוני קוראים אחדים. האין אני חושש לכך שיחשבוני לזקן מופלג, שכבר יש לו בני נכדים... ותשובתי היתה:

כבר אמר רבי יוסי: יהא חלקי עם מי שחושדין אותו ואין בו...

עולם, במקרא — מובנו נצח, תמיד: לעולם, עד עולם, מעולם, וכד'. יש אומרים כי נמצא גם במובן עולם ומלואו: את העולם נתן בליבם (קהלת ג יא). ספק גדול הוא, ויפה כתב ראב"ע בפירושו: "מלת עולם בכל המקרא לא מצאנוה כי אם על זמן ונצח, כן אלהי עולם... ויש מפרשים כי זה העולם הוא כמו בלשון קדמונינו ז"ל, והענין תאות העולם".

במובנו המקראי שגור כיום עולם רק בצירוף מלות יחס-וחבור: לעולם, עד עולם, וכד'. בלי מלות יחס-וחבור — שגור הוא כמשמעו בתלמוד: עולם ומלואו, כל העולם כולו, העולם הזה, וכד'.

ומה יש במקרא במקום עולם ומלואו? לא שם אחד, אלא שנים-שלשה. קודם-כל — תבל, וגם — חלד (תהלים מט ב), וקרוב להם — יקום.

עריסה, נמצא בתורה, ביחזקאל ובנחמיה, אך בריבים בלבד: עריסותינו, עריסותיכם. נחלקן מאד בפירושו: בצק גריסים, ערבת הבצק. כל אלה המשמעות נדחו, ובגלל חלוקי הדעות נשתלטה המשמעות שבמשנה: ערש קטנה. זה סופה של מחלוקת לעיתים קרובות: גם לי גם לך לא יהיה...

פתיחה, מי בקי? במקרא וידע היכן יש בו פתיחה? ובכן, יש ויש פעם אחת בלבד, ובלשון רבים, אך המשמע רחוק מאד מן הפתיחה השגורה בפינו: רפו דבריו משמן, והמה פתיחות (תהלים נה כב). לפי רוב המפרשים והתרגומים — הכונה לחברות פתוחות ("חבר פתוחה" יש ביחזקאל כא לג).

אבל יש במקרא שם שמובנו פתיחה, וגם הוא נמצא פעם אחת בלבד, אך אינו שגור, והוא — מפתח (במשקל מזרח): ומפתח שפתי מישרים (משלי ח ו). בספרות הוא מצוי גם כיום, אך בדבור לא יישמע כלל. אני משתמש במפתח תמיד במקום סיפתאח בערבית: "עשיתי לך היום מפתח טוב". החנוני או הירקן, השומע זאת מפי, סבור שאינני בקי בלשון הדבור, אך אני מעמידו על טעותו ועושה פרסום למפתח, כי ראוי הוא לכך.

צדקה, במקרא אינו אלא כגין שם נרדף לצדק ויושר, אבל בפסוקים מעטים נראה כשם נרדף לברכה או מעשה טוב: ישא ברכה מאת ה' וצדקה מאלהי ישעו (תהלים כד ה), הן עתק וצדקה (משלי ח יח). באו חז"ל ויחדו לצדקה משמעות של נדבה לעניים, ויש לזה אסמכתא ברורה בדניאל ד כד (בארמית). וכל-כך נשתרשה משמעות זו עד שהפסוק "וצדקה תציל ממות" (משלי י ב) היה משמש לעניים בדור הקודם כעין סיסמה: בשעת הלויית המת היו מקשקשים בקופסת הפח ומבקשים נדבות על סמך הכתוב...

כיום אינו שגור אלא במשמעות שבתלמוד, ורק בצירופי סמיכות ישמש במובן צדק: נוכחתי בצדקת דברך, צדקת טענותיו הופרה ע"י השופט, וכדומה.

צמאון, נמצא בתורה (דברים ח טו), בנביאים (ישעיה לה ז) ובכתובים (תהלים קז לג), ובשלשתם לא במובן צמא, אלא במובן מקום יבש.

צמאון במובן צמא, חשק לשותה, נחשב זמן רב כחדוש גמור, עד כדי כך שהאדוקים בסגנון המקרא פסלו לגמרי את שמושו הנהוג, כי לא מצאו לו מקור בתלמוד. אף במלוני התלמוד (פין, יאסטרוב, דלמן, לוי) אין צמאון אלא במובנו המקראי, אך למעשה נמצא בתלמוד ובמדרש, וכבר הובא במלוני חדשים. על כגון זה אפשר לומר כדברי הלל: הנח להם לישראל...

צעצועים, במקרא פעם אחת בלבד: מעשה צעצועים (דה"ב ג י). כשאר מלים "יחידאיות" גם מלה זו אין משמעה ברור כל-צרכו, אך נראה שהוא לשון חיטוב וגילוף. במלוני לועזית מתורגם — פלאסטיק...

כמובן אין להפקיע את הצעצועים ממשמעותם המקובלת, ואף לא את המצטעצע שגור מהם; אך כדאי לדעת שמשמעות זו נתקבלה בעקבות צאצק"ע שבפולנית וביידיש. במקרה זה אף אין לקבול על כך, שהרי גם בצעצועים יש משום גילוף וחיטוב. לא כן מלים אחרות (כגון פוך וסלון) שמשמעותם האמתית בעברית הולכת ונשכחת בעטיה של השפעה לועזית.

קבע, שחקה לו השעה לפועל זה ונשתנה מזלו מרעה לטובה: במלאכי (פרק ג) ובמשלי (פרק כב) אינו אלא לשון רמאות וגזלה וקפוח: "היקבע אדם אלהים, כי אתם קובעים אותי, ואמרתם במה קבענוך"? "וקבע את קובעיהם נפש". בס"ה שני פסוקים, ובהם חוזר ונשנה הקובע בחמש צורות, ורק לרעה. והנה כיום משמש הקובע דוקא לטובה, ובימינו אף התנשא למדרגה רמה ביותר:

עיוני מקרא ופרשנות

כרך ח

מנחות ידידות והוקרה לאלעזר טויטו

בעריכת

שמואל ורגון • עמוס פריש • משה רחימי

הוצאת מכללת אורות ישראל
אלקנה

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן
רמת-גן

מחקרי בר-אילן • פרסומים מחלקתיים
המחלקה לתנ"ך

ה"נין" וה"נכד" — מן המקרא ללשון ימינו

שמעון שרביט

לר' אלעזר יצ"ו

ולנוות ביתו, דינה, מב"ת

יאריך ה' ימיכם בטוב ושנותיכם בנעימים

רבים שואלים, מה פשר סדר המילים בפסוק: "ויאמר אבימלך... ועתה השבעה לי באלהים הנה אם תשקך לי ולניני ולנכדי כחסד אשר עשיתי עמך..." (בר' כא 23). ובלשון מקצת השואלים, שהסיחו לפי תומם: מה ראה אבימלך לשנות את סדרם הטבעי של ה"נכד" וה"נין"? והיכן הוא ה"בן"? שאלה זו אי אפשר לה שתישאל אלא מפי דוברי העברית החדשה, שהרי בלשוננו שתי התיבות משמשות בסדר אחר ובמשמעות שונה מן השימוש המקראי. ובכן, השאלה שראוי לה להישאל היא, אימתי נתהפך הסדר, ומאימתי החלו הדורות שקדמונו להשתמש בתיבות הללו במשמעות המקובלת היום.

המאמר יציג את התרגומים והפירושים שהוצעו למילים המקראיות הללו, יבחן את ההצעות לגיזרון, יעקוב אחר שימושיהן בספרות הפיוט והשירה ובספרות הרבנית לדורותיה, ויחתום בהשתקפות השימוש החדש במילוניה של העברית בת ימינו.

א. העברית המקראית

מילים שונות משמשות במקרא לציון יוצאי חלציו של אדם: בנים, בני בנים, דור, זרע, ילדים, עקר, צאצאים ועוד. ברצות המקרא לציין את סדר הדורות במשפחה הוא משתמש בשמות: אב, בן, שילש וריבוע. הנה הפסוקים:

"פקד עון אבת על בנים על שלשים ועל רבעים לשנא" (שם' כ 4).

"פקד עון אבות על בנים ועל שלשים ועל רבעים לשנא" (דב' ה 8).

ובצירוף: "וירא יוסף לאפרים בני שלשים" (בר' נ 23).

פעמיים אנו מוצאים משקל אחר: "בני רביעים ישובו לך" (מל"ב י 30; טו 12). ובפסוק

אחד נראה שהמניין מתחיל בכך, ועל כן נוספה חוליית הביניים "בני בנים": "פקד עון אבות על בנים ועל בני בנים על שלשים ועל רבעים" (שמ' לד 7).
ומה בדבר "נכד" ו"נין"? שלוש פעמים במקרא נקריית כל אחת משתי התיבות הנדונות:

כל אחת מהן כתובה בתורה, שנויה בנביאים ומשולשת בכתובים, ובשלושת הפסוקים הן ניצבות זו לצד זו ובשלושתם סדרן קבוע: "נין" קודמת ל"נכד". הנה הפסוקים ותרומיהם בצדם:

1. בראשית כא 23: "אם תשקר לי ולניני ולנכדי כחסד אשר עשיתי עמך".

אונקלוס: בי ובברי ובבר ברי.

פשיטתא: דלא תדגל בי ובטוהמי ובשרבתי.¹ פין סמית מפרש במילונו: טוהם = משפחה, צאצא, גזע, מוצא. שרבא = דור, משפחה, שבט, גזע, אומה.

השבעים: אשר לא תשקר לי ולא לזרעי ולא לשמי.²

2. ישעיה יד 22: "והכרתי לבבל שם ושאר ונין ונכד נאם ה'".

יונתן: ואשיצי לבבל שום ושאר ובר ובר בר.

פשיטתא: ואובד שמה דבבל וזרעה וטוהמה ושרבתה.

השבעים: שם ושאר וזרע.

3. איוב יח 19: "לא ניין לו ולא נכד בעמו ואין שריד במגוריו".

יונתן: לא ביר ליה ולא ביר ברא בעמיה.

פשיטתא: לא שם ליה ולא דוכרן.

השבעים: ולא יהיה נודע בעמו.

ובכן, בשלושת הפסוקים מתרגמים השבעים (והפשיטתא)³ את צמד המילים: זרע, צאצא. ואילו התרגומים הארמיים (אונקלוס ויונתן) מבחינים: ניין = הבן; נכד = בן הבן.

ומה דעת חכמי ימי הביניים?

ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים: "שורש נון יוד ונון: ונין ונכד ולניני ולנכדי ואחריתך יהיה מנון הכל בן [...] וממנו ינון שמו". וכבר קדם לו רס"ג בתרגומו לתהלים (לפי תרגומו לעברית של "קאפח")⁴ עב 17, "לפני שמש ינון" (כתיב: ינין) שמו" — "יתקיים זרעו וזכרו". ובפירושו (כנ"ל): "וגזרתי ינון מן ניין ונכד שהוא הצאצאים".

ר' יהודה אבן בלעם מפרש את הפסוק בישעיה⁵ "הם הצאצאים אשר באו אחרי

1 ח' העליר, פשיטא — התרגום הסורי לתנ"ך, מועתק לכתב עברי..., ספר בראשית, ברלין תרפ"ז. וראה מה שכתב העליר בהערה 10 לפסוק.

2 על פי תרגומו של צ' קארל: תרגום השבעים לתורה, ירושלים תשל"ט.

3 ונראה שלכך נתכוון גם התרגום הארמי-שומרוני לפסוק בבראשית: "אם תשקר לי ולדעמי ולדלקללי". על פי מהדורת א' טל, התרגום השומרוני לתורה — מהדורה ביקורתית, תל אביב תשמ"ג.

4 "קאפח, תהלים עם תרגום ופירוש הגאון, רבינו סעדיה בן יוסף פיומי, ירושלים תשכ"ו.

5 מ' גושן-גוטשטיין, פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ישעיהו, רמת גן תשנ"ב.

הבן, ואולי ניין הוא הבן עצמו, כענין ולניני ולנכדי אשר תרגמו הארמי הוא לכרי ולבר ברי. והם שני שמות עצם".

וכיצד פירשו פרשני המקרא? רש"י, ראב"ע ורד"ק מפרשים: "נין הוא הבן. ונכד הוא בן הבן". יוצא אפוא שהם נצמדו לסדר הקבוע וראו בו את סדר הדורות. וכהערת רש"י לפסוק בבראשית: "עד כאן רחמי האב על הבן", כלומר: האב מרחם על בנו ועל בן בנו (= ניין ונכד).

ובכן, שני פירושים עולים מדברי המתרגמים, המילונאים והמפרשים:

1. ניין ונכד = צאצאים.

2. ניין = בן; נכד = בן הבן (כסדרם בפסוקים).

ומה היא תרומת האטימולוגיה לבירור משמען של המילים הללו?

א. ניין: מקובל לגזור את השם "ניין" משורש נ-י-ן, וממנו גוזרים מקצת הפרשנים והמילונאים את שם העצם המקראי "מנון" (מש' כט 21) ואת הפועל "ינן" (תה' עב 17). המשמעות הבסיסית היא שריצה, הולדה, ומכאן זרע, צאצא, בן. משערים שיש להם קרבה לשם הארמי "נון" (= דג) בהוראת שריצה.

ב. נכד: מקובל להקבילו לאתיופית *nagd* (= גזע, משפחה). *ngd* במצרית פירושו חוסר מגזע, משפחה.⁶ וכידוע, החומש השומרוני גורס: ולנגדי.

חוקרים אחרים העלו הצעות פירוש נוספות:

מ' יסטרוב, שעסק בשם "שמואל",⁷ פירש את הפסוק בישעיה: "שם וְשָׁאֵר" מקבילים ל"נין ונכד", וארבעתם במשמעות צאצאים.

נ"ה טור סיני פירש את הפסוק באיוב,⁸ והוא מציין ש"נין ונכד" לא נמצאו בהוראה מתאימה בלשון קרובה. לדעתו, שתי התיבות הן צמד ("צירוף שבהיגוג") כדוגמת "שם ושאר", "תהו ובהו". "נין" היא היסוד העיקרי, מצד הגיזרון היא קרובה לתיבה "נון" = דג, כלומר: שריצה, זרע, ואלה נצטרפה "נכד" (כלשונו: "לשם הצלצול").

אפשר אפוא לראות צירוף זה כחלק מהתופעה המכונה *hendiadys* (= שניים שהם אחד),⁹ כלומר: הבעת מושג אחד (צאצא) על ידי שתי מילים המחוברות בוי"ו החיבור, מעין "גר ותושב", "חסד ורחמים".¹⁰

אף ספייזר בפירושו לספר בראשית תופס את "ניני ונכדי" כצמד שנולד על דרך האליטרציה במשמע "קרובים, ידידים, צאצאים".¹¹

6 ראה למשל, ש"י פין (בעקבות גזניוס ופירסט), אוצר לשון המקרא והמשנה, ורשא 1912.

7 וראה עוד מה שהוסיף בארט: J. Barth, *Etymologische Studien*, Leipzig 1893, p. 45.

8 "שאל The Name Samuel and the Stem", *JBL*, 19 (1900), pp. 82–105.

9 נ"ה טור-סיני, איוב (מהדורה חדשה מנופה), ירושלים תשל"ב, עמ' 177.

10 ראה ע"צ מלמד, "שנים שהם אחד", מחקרים במקרא, בתרגומיו ובמפרשיו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 142–159.

11 ונראה ששור היה הראשון שהצביע על "נין ונכד" כדוגמה לסוג אחד של תופעת "המילים המורכבות", מעין: נע ונד, דת ודין, צרה ומצוקה. ומשמעות: צאצא. ראה מאמרו M. Schorr, "Les composés dans les langues semitiques", ספר היובל לשמואל פוננסקי, החלק הלועזי, ורשא 1927, עמ' 164–173.

12 E. A. Speiser, *Genesis*, New-York 1964, pp. 158–159.

וראוי לציין, שהצירוף נמצא מתועד פעמיים כמבנהו המקראי בספר משלי בן-סירא:

"נין ונכד ואוהביו לא ישמיד" (מז 22).
 "נין [...] ונכד אויל" (עא 5).

ב. ספרות חז"ל

שתי התיבות מתועדות בספרות התנאים והאמוראים מספר פעמים מועט, ברם אין חלק מאוצר המילים החי של לשון חז"ל. למעשה כל (?) הדוגמות עוסקות בעמלק ונראה שצמד זה הלם בעיניהם את מצוות התורה "תמחה את זכר עמלק" (דב' כה 19):

"שלא יהי נין ונכד לעמלק" (מכילתא, עמלק ב [מהדורת האראוויטץ-רבין, עמ' 185]).
 "שאינו מניח נין ונכד לעמלק תחת מפרס כל השמים... אם מניח אני נין ונכד תחת כנפי השמים" (מכילתא, עמלק ב [שם, עמ' 186]).
 "לא יהיה נין ונכד בישראל משליך חבל וגורל בנחלת ה'" (בבלי, קידושין, לט ע"א).
 "ולא עוד אלא שאין להם נין ונכד בישראל... ושם רשעים ירקב" (שמות רבה, ג, ו).
 "הושע אמ' שלא יהא נין ונכד לעמלק" (איכה רבה, ג, כב).
 "שבועה נשבע שלא יניח לו שם ולא נין ולא נכד ולא זכר בעמלק" (איכה רבה, מהדורת כובר, פרשה ג).
 "ר' זכריה אומ' נכד עשו היה עמלק" (פרקי דר' אליעזר, מד).

מכאן ניתן להבין, שחז"ל פירשו את הצירוף הזה במשמעות של "צאצאים". ואולם מצינו שבמדרשי האגדה נתפרשו המילים כמצינויות את סדר הדורות: "עד שלשה דורות השביעו, אם תשקר לי ולניני ולנכדי, לי ולברי ולבר ברי" (פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבאום, יא). "שם — זה הכתב שלהן, ושאר — זה לשון, ונין ונכד — בר ובר בר" (אסתר רבה, פתיחתא יא).

ג. הפיוט והשירה בימי הביניים

שתי התיבות מתועדות הרבה בפיוט¹² — החל בארץ-ישראלי הקדום — וזה חלק מן המגמה שנתעצמה אחר כך בשירת ספרד, לחזור ללשון המקרא ולהיצמד לה. הן עשויות להופיע כצמד או כל אחת מהן בנפרד.

12 לפי תקליטור המאגרים של המילון ההיסטורי, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א. את החומר שמן השירה שלאחר שנת 1050 נטלתי ממילוני של בן-יהודה.

הצמד בסדר המקראי — כך לרוב

"ועל אלופיו תהי מושל ניניך ונכדיך באצילה תאשל" (שמעון בר מגס, קרובות).
 "ישועה תחיש לנינם ולנכדם" (הושענא, ג' חול המועד סוכות).
 "נין ונכד יודוך כולם" (יוסף אלברדאני, יוצרות).
 "נין ונכד כל ישרד לאליפז ורעואל" (שמואל בר הושענא, יוצרות).
 "ישועה תחיש לנינם ולנכדם" (הושענא, אוהל שכנת באדם).
 "עשו אל ישמעאל כמפעלם, וזה נין וזה נכד לאב עולם" (יוחנן הכהן בן יהושע, קרובה לחנוכה).

הצמד בסדר ההפוך

"כולל נכדם [...] למלט ניני שלישי ושורש רביעי" (אלעזר הקליר, שבעות למועדים).
 "טרוף שם ושאר גם נכד ונין" (יוסף בן אביתור, יוצרות).
 "הלא אתה אלוה לאברהם ובניו ואל יצחק ויעקב ואל נכדו וניניו" (ר' יהודה הלוי, ילוד יעקב).

פירוק הצמד

והנה הפייטנים פירקו את הצמד המקראי: "נין" מתועדת לבדה, שלא לצד "נכד", כ-300 פעמים, ואילו "נכד" לבדה מתועדת רק כ-60 פעמים.
 נין: רוב מופיעה הם אחרי שם אדם או אחרי "בן" — ומשמעה כללי: בנו או בניו של אדם, צאצאיו, זרעו. הופעת התיבה "נין" לבדה מלמדת שצמד המילים נתפס בעיניהם כיחידה מילונית אחת, בחינת "שניים שהם אחד", המצינת בנים, זרע, ודי אפוא בשימוש באחת מהן. ונראה לי ש"נין" התאימה לשימוש זה, משום שהיא מופיעה ראשונה בצמד ומשום שהיא הופיעה במקרא במקום המילים "בן", "בנים".

"מה נעמו אב וניניו כאחד" (יניי, קדושות לשבתות השנה).
 "לתוכו נפל המן ונינו" (הקליר, קרובות לשמונה עשרה).
 "קח אהרן וניניו וקדשם לך" (שבעות לשבתות השנה).
 "וירא כל העם והם והוריהם וניניהם" (יוסף בן אביתור).
 "מגזע לוי עמרם וניניו כגפן ושריגיה" (יוסי בן יוסי, סדר עבודה ליום הכיפורים).
 "ריצה וחינן על ניניו להסיר מהם גנאי" (רס"ג, יוצרות).

נכד

"וראה בנים לבניך ונכדים לנכדיך" (יוסף בן אביתור, שיר תהילה).
 "זרע וזולתן זכור יונחלון נכד דן טובות יתעדן" (יוסף אלברדאני, פזמונים ורהטים למועד).

ד. הספרות הרבנית

הצמד בסדר המקראי

השימוש הזה הוא השולט בספרות הרבנית לגוניה,¹³ מכתבי הראשונים ועד לכתביהם של חכמי הדורות האחרונים:

"ואני נינו ונכדו אומר טעם אחר תוספת על זה" (שו"ת תשב"ץ ד, א, סימן לא).
 "ולא יהיה לו נין ונכד משליך חבל בגורל נחלת ה'" (שו"ת מהרש"ל, סימן כ).
 "ותקוּתם [...] היתה לראות עוד ניניהם ונכדיהם" (שו"ת י"י וייס, מנחת יצחק ג, סימן כו).

"כבוד ניני נכדי האהוב שוקד עה"ת וי"ש [...]" (שו"ת ש' הלוי ווזנר, שבט הלוי, סימן נט).

"אני אליהו הכהן בן גאון נין גאון נכד גאון זצ"ל בפסטאט מצרים בחודש תמוז שמשנת א תכב" (קטע גניזה).¹⁴

הצמד בסדר הפוך (נדיר)

"וקריאת שלום מן משולם עבדו בן אמתו נין קלונימוס נכד משה בן קלונימוס" (משולם בן קלונימוס, אגרת בדבר הקראים).
 "לכבוד נשיא [...] ראש הישיבה... נכד כוהנים ונין גאונין" (יוסף בן אביתור, אגרת לרב שמואל).
 "לאנשי מופת קדושי ישראל המה בנים נכדים ונינים" (שו"ת חת"ם סופר ח"א, סימן טו).

פירוק הצמד

בספרות השו"ת נדיר מאוד פירוק הצמד. ואולם בניגוד לשירה, שבה השימוש עשוי להיות מליצי ומעורפל, השימוש בספרות השו"ת העוסקת בחיי היום-יום אמור להיות מדויק.

נין

"והניח בנים ובנות וגם הניח שני נינין שהן בנות בניו הזכרים" (מהרי"ל, שו"ת החדשות, סימן קסד).

"ובאו כל בנותיו וכלותיו ונינו ונתן להם לשותות מידו" (שו"ת לקט יושר, א"ח עמ' נז, עניין ג).

"כי הוא חפץ בטובת בתו ובטובת ניניו" (שו"ת זכרון יהודה, סימן עב).
 "אלא שחלקו עליו בזה ניניו ר"ת ורשב"ם ז"ל" (שו"ת מהר"ם אלשקר, סימן ה).

"הלא הוא אהובי ניני בן בתי סיני ועוקר הרים" (שו"ת משאת בנימין, סימן צה).

¹³ לפי תקליטור השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, גרסה 10, תשס"ב. וחומר שמחוץ לשו"ת נטלתי ממילון בן-יהודה.

¹⁴ שכטר, סעדיאנה, עמ' 116 (על פי מילון בן-יהודה).

נכד

העדויות מלמדות שהתיבה "נכד" תבוא תמיד אחרי "בן" (במפורש או במשתמע), והיא משמשת כמובן "בן הבן". למעשה, רוב המפרשים הבינו שבפסוק בבראשית ממירה התיבה "נין" את "בן" ("לי ולניני ולנכדי"), ולפיכך נתפסה התיבה "נכד" כמציינת את הדור השלישי.

"שגילה בן סירא לעזיאל בנו וליוסף נכדו" (מבוא קדמון לספר יצירה ממהדיר קדמון, אמצע המאה ה-11).

"כי לא תהיה אחרית — וסוף לרע והטעם לא ישאר לו בן ונכד אחרי מותו" (ראב"ע, מש' כד 20).

"שמש עזרא דודו בכהונה גדולה בימי יהושע גם בימי בנו ונכדו ככתוב בספר עזרא" (ראב"ע, חגי א 1).

"ער ועונה מטעם הענין בן ונכד" (ראב"ע, מלאכי ב 12).

"אהליכמה בת ענה בת צבעון, להגיד כי היא בת ענה שמצא הימים נכדת צבעון" (רמב"ן, בר' לו 25).

"ויהונתן בן גרשם בן מנשה [...] לומר כי נכד משה היה ולכבוד משה תלוי עליו הנו"ן" (רד"ק, שופ' יז 7).

"נפטר בן ראובן והניח בן ועמד בן זה שהוא נכדו של ראובן" (שו"ת רי"ף עט).

"זו שיטת רש"י ז"ל ונכדו הרשב"ם ז"ל לפי לשונם" (חידושי הריטב"א, מכות, ו ע"א).

"שזה דבר פשוט שהבן והנכד יקבל מאביו ומאבי אביו" (ר"י אלאשקר, מרכבת המשנה לאבות, א, יז).

"שאינו מניח את בנו ונותן לנכדיו" (שו"ת גינת ורדים, ח"מ כלל ג, סימן לח).

"ומקצת מבניו ונכדיו כולם מנוחתם כבוד פה עירנו" (שו"ת חת"ם סופר, ח"ו — ליקוטים, סימן לז).

ומעניינת התלבטותו של "עטרת פז": "והם תשובות לרבינו אברהם אבן טוואה דהוה נכדו של הרשב"ץ [...] וא"כ שמא היה נצר ממשפחתו נין ונכד אבל לא נכדו ממש" (ח"א ג חו"מ סימן ד).

שימוש אחר ל"נכד"

שימוש שונה בתיבה "נכד" — בהוראת אחיין (= בן אח או בן אחות) — נתפתח (למשך תקופה קצרה!) בספרות הרבנית של צרפת-אשכנז במאות ה-12 עד ה-14,¹⁵ כגון:

רשב"ם: "אבל אחיות מן האם אין נכדה, בן אחותה, יורש אותה" (פירושו לבבא בתרא, קח ע"א); "לירש את נכדם, בן אחיהם (שם, קט ע"א).

¹⁵ וכבר העיר פין (בשם שי"ר) במילונו בערך "נכד", שהפוסקים הראשונים הצרפתים והאשכנזים קוראים בשם זה לבן האח או האחות וגם לזרע הבן ההוא.

ספר התרומה: "דפסקו הגאונים רבי יעקב ורבינו יצחק נכדו בן אחותו" (שבת, רמב). למען הבהירות הוסיפו שניהם בכל המקומות ש"נכד" פירושו בן אח או אחות. שו"ת הרא"ש: "[הנמען] נכדי וידידי, ה"ר משה הכהן [...] [החותם] דורך אשר בן הרב יחיאל ז"ל".

ושמא מדובר בפרי השפעה מן השימוש הכפול בלעז: מן nepos הלטינית נגזרו Neffe בגרמנית ו-nephew באנגלית (וכן בצרפתית neveu) במשמעות "בן הבן" ובמשמעות "בן האח".¹⁶

ה. העברית החדשה

במילונים של המחצית הראשונה של המאה העשרים נמצא שכבר הוסכם על השימוש של "נכד" בעברית המתחדשת, אך כאשר ל"נין" הדברים מעורפלים. במילונם של גרזובסקי וילין¹⁷ מובא "נין" במשמע "צאצא" ובמשמע "בן אח או בן אחות".

מילונו של י' גור:¹⁸ נכד — [...] (בעברית חדשה) בן הבן או הבת.

נין — לא צוין דבר כאשר לעברית חדשה.

מילונו של בן-יהודה: בסוף הערך "אב" הובאו המילים השייכות לשדה הסמנטי המצומצם של המשפחה: אבא, אב חורג, אם, אם חורגת, הורים, בן, בת, חותן, חם, נכד: בן הבן או הבת. וליתא "נין"!

ובערך "נכד" — ...[כבר בימה"ב] והתייחד בפרט לבן הבן [...]...¹⁹

נין — לא צוין השימוש החדש.²⁰

משהחל להתפשט השימוש ב"נין" בהוראת "בן הנכד" — ולא ברור מי החל שימוש זה — קמו לו עוררין. בשנת תש"ח יצא י' אבינרי²¹ בחריפות נגד שימוש זה בעברית המדוברת. הוא הציע להשתמש ב"שילש" להוראת "בן הנכד" ולייחד את "נין" להוראת "בן אח" או "בן אחות". הצעתו לא נתקבלה.

האקדמיה ללשון העברית קבעה בעלון "למד לשונך" משנת תש"ל,²² שהתיבות "שילש" ו"ריבע" ישמשו בהוראת "בן הדור השלישי" ו"בן הדור הרביעי", ואלה הדוגמות שלה: "אפרים הוא נכדו של יעקב ושילשו של יצחק אבינו. בני אפרים הם ריבעים ליצחק אבינו". וראה זה פלא: לא נעשה שימוש במילה "נין"!
ומה נמצא במילונו של א' אבן-שושן?

16 לא זכור לי היכן קראתי השערה זו.

17 המלון העברי, תל-אביב תרפ"ז.

18 מלון השפה העברית, מהדורה חמישית, תל-אביב תש"ה.

19 וצורת הריבוי מנוקדת (שלוש פעמים): נְכָדִים.

20 ובסוף הערך נאמר: "ובהשאלה לתולדות בע"ח [בעלי חיים], ניין יענים, דגים וכיוצא בזה". שתי המובאות שלו הן מר' שמואל הנגיד ומן משל הקדמוני.

21 יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 389.

22 ראה למד לשונך, ירושלים תשנ"ד, עמ' 65.

נכד: 1. בן בנו או בן בתו של אדם (במקרא, לפי רוב המפרשים).

2. בן אח או בן אחות (רשב"ם).²³

נין: 1. צאצא (מקרא)

2. בן (פירוש).

3. (בלשון ימינו) בן הנכד, דור רביעי, ריבע.

שילש: אחד מן הדור השלישי, הוא ה"נכד" בלשוננו היום (אב — בן — נכד — שילש) — בן הנכד (נין, ריבע).

ריבע: בן הדור הרביעי, בן הנכד (אב — בן — נכד — שילש) — בן הנכד (ריבע). ולסיכום: המילים "נין" ו"נכד" עתיקות יומין הן למן ספר בראשית (!), ברם צעירות הן בתוכנן. שני שינויים של ממש חלו בהן: האחד בסדר — ה"נכד" הוקפץ והוצב לפני ה"נין", והשני במשמע — לא עוד משמע כללי של "צאצאים ויוצאי חלציו של אדם", אלא משמע מדויק כחוליות בסולם הדורות: אב, בן, נכד ונין.

אכן, הלשון פשטה צורה ולבשה צורה, וסוף דבר: לשון מקרא לעצמה ולשון ימינו לעצמה!

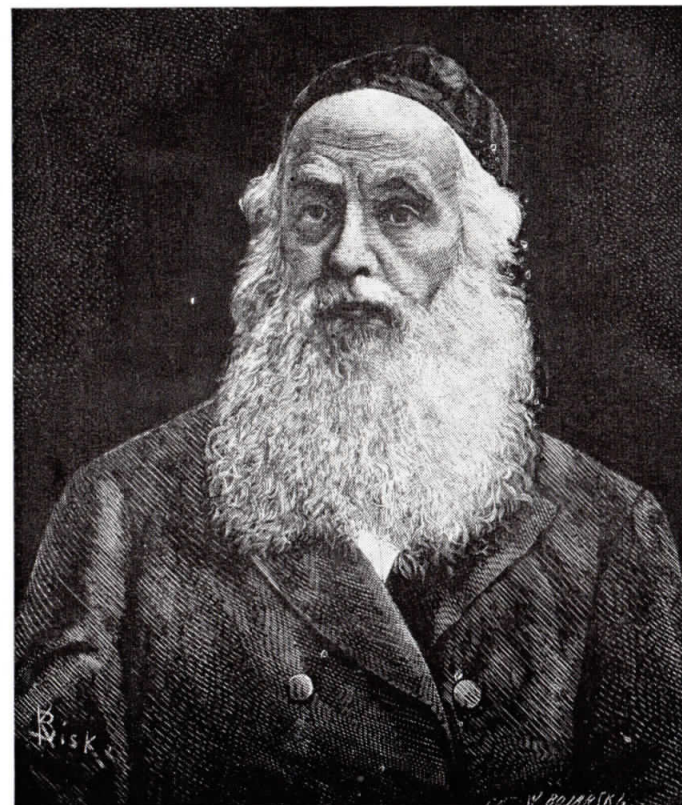
23 אבן-שושן הציג במילונו גם את הערך "נכדן" בהוראת "אחיין, בן אח או בן אחות".

רבי מתתיהו שטראשון

מבחר כתבים

הוצאת מוסד הרב קוק · ירושלים

רבי מתתיהו שטראשון (ב"א תשרי תקע"ח — ו' סבת תרמ"ו)

הגדול אשר ברמה, משנה למלך ולהפלגת תורתו וגדולתו וחכמתו, לו נשיאות ראש על שאר בעלי תריסין המופלגים פה (פפד"מ), שמו המפורסם ונתפשט למרחוק ר' הירש גנז".

*

באלה השש עשרה הערות, מצאתי נכון (להעיר) להאיר ולתמם את דברי ה' רייפמאן במאמר תולדות רד"ג ולהשלימם מעט. ועוד נשארו בפי עטי עוד איזה דברים והערות אשר לא ירשני עתי להוציאם החוצה, כי גם אלה אשר כתבתם בזה, לא כתבתם כי אם למען אהבת הביקורת אשר תפעם בקרבי מימי נעורי. ואם שכבר נתרחקתי ממנה הרבה, כי דברי עסקי ומרכולתי (יברכני ה' בס) גם דרכי לימודי בימים אלה, לא יתנוני לבלות זמן בעניני ביקור כאלה, והמה קוראים אלי בקול גדול לאמר: כלך לך מדרך הזה, וכלה מדברותיך אצל וכו'. ולכן אם לא יצאתי במכתבי זה ידי חובת הביקורת מכל וכל, יסלח לי כל קורא.

*

כהתיימי לכתוב מכתבי הזה, עיינתי בס' גלעד הגדפס בפראג, וראיתי כי בשנת לידת רד"ג וחיבור ספר נחמד ונעים, כתב ג"כ כדברי, וכן ביום מותו, אמנם נוסח ר' זעליגמאן יורה לדעתו שהיה דיין לעירו. וזולת זה לא מצאתי להוסיף ממנו על דברי אשר שמתי כפי מכתבי.

(נדפס בהמגיד שנה ב גליונות 45—47, כמאמר ביקורת על מאמרו של ר' יעקב רייפמאן, תולדות רבי דוד גאנו (בעל צמח דוד) וקורות ספריו, אשר פורסם בהמגיד שם גליון 14).

הכנויים נכד וחותן

על דבר שעמד שם על לשון הכוזרי, ששמעון בן שטח היה חתנו של ינאי, ובגמ' מבואר שהיה גיסו? באוצר נחמד כתב: שאולי צריך לומר, "חותנו", ויהיה מוסב על שטח אבי שמעון שהיה חותן המלך. ואם נגיה, "חותנו", הנה קרוב לומר שר' יהודה בן תיבון המעתיק, שהוא העתיק גם את ספר השרשים לר' יונה בן גאנח, נמשך אחריו. שכתב (ר' יונה), כי גם אחי האשה יקרא לבעלה חותן, כמו שכתב הרד"ק (בשרשיו) בשמו, וכן כתב הפרחון (הנמשך תמיד אחרי הגאנח) הלשון וחמיו של אדם נקרא חותנו וגם אחי אשתו נקרא כך כו', וכן כתב הראב"ע בפרשת בהעלותך, כי דרך המקרא לקרוא אבי הנערה ואחיה חותן. עכ"ל.

וע"ד מה שעמד על שם נכד שיקראו באיטאליה גם לבן האח — הרי אעתיק בזה את הרשום אתי מכבר:

(א) הרשב"ם בבבא בתרא קח, א (דבור המתחיל ולא מנחילין) כתב הלשון „נכדה בן אחותה", וכן לקמן בפירוש הגמ' קורא לבן אחיו נכדו. וכתב על זה מר אבי הגאון עטרת דורנו שליט"א בהגהותיו הנפלאות (שנדפסו עם הש"ס ד' ווילנא) וזה לשונו: לא ידעתי אנה מצא שם זה עליהם, כי לא מצאתי רק על בן הבן או בן הבת. ומוזה מוכח שלא האיטלינים לבדם כי גם הצרפתים קראו כן. וכ"ה בתשובות הרא"ש כלל יב, סימן ג, וכלל צח סימן א: נכדי ידידי הר' משה הכהן וכו' דודך אשר בר' הר"ר יחיאל ז"ל (וכן קראו בכלל ו' סימן כה וכלל יט סימן א „נכדי"), ובכלל כ' סימן כב: נכדי ידידי הר"ר שלמה וכו' דודך אברהם ז"ל. וכמדומה שכן ראיתי גם במרדכי ובהגהות מימוני השם נכד על בן האח ובן האחות.

(ב) בסוף פתיחת הרב המאירי לאבות כתב הלשון: הרב ר' יצחק בן מרון הלוי ונכדו הרב הגדול ר' משה ברבי יוסף בן מרון לוי. ומה שכתב „נכדו" רצונו לומר בן אחיו של ר' יצחק. כי ר' יצחק ור' יוסף היו אחים, וכן כתב היוחסין: ור' משה ב"ר יוסף בן מרון (לוי) בן אחיו של ר' יצחק. ומהחכם הגדול ר"א הכרמולי ואחריו החכם המוציא לאור (בדפוס וויען) בהערותיו דף מב, א, נעלמה מהם הוראת „נכדו" בכאן, ולכן שגו ברואה (הראב"י שמע זאת מפ', וכן אנכי אמרתי לו על דבר הכלבו והארחות חיים, ויעקבני זה פעמים). [אגב, אעיר על מה שכתב שם המו"ל (מא, ב) — על הירושלמי פסחים פ' אלו דברים (פסחים פרק ו, הלכה א): ג' הניחו כתרן בעולם הזה וירשו חיי העולם הבא, ואלו הן יונתן בן שאול וכו'. יונתן בן שאול אמר ר' לא אפילו נשים מאחורי הקוריים וכו' — שלא יוכל למצוא הכונה בשלש מלות אלה ואין להן מובן, ולכן שמח שמחה גדולה בגירסת המאירי שגרס א"ר שילא. ונעלם ממנו מה שידוע לכל הוגה מעט בירושלמי,

שקורא לר' אילא ר' לא, כמו שקורא ר' ליעזר לר' אליעזר ור' לעזר לר' אלעזר וכדומה (עיי' בסדר הדורות), ואמנם קרוב שטעות סופר במאירי וצריך להיות: א"ר אילא, וכן הגירסה בירושלמי עם היפה מראה, וכן הוא בפני משה.

ג) בספר שם הגדולים להרב חיד"א ז"ל (מערכת ספרים אות ת) כתב בשם סדר הדורות, "תולדות יצחק ר' יצחק קארו וכו' אבי אביו של הגאון בית יוסף". והשיג עליו החיד"א שאינו זקנו של מרן אלא הוא דודו, כי הרב ר' אפרים קארו אבי מרן הרב ר' יצחק (בעל ספר תולדות יצחק) אחים בני כבוד מורנו הרב יוסף זקנו של מרן עכ"ל. אמנם ברור שהטעות הוזה (אשר נדפס גם על השער מהספר תולדות יצחק ד' מגטובה ש"ח — הנמצא ת"י — זקנו של החכם השלם והחסיד כבוד מורנו הרב יוסף קארו), ואז היה מרן עודנו בחיים, נובע מה שמרן היה נקרא נכדו של בעל התולדות.

ד) בספר שאלות ותשובות (כ"י) הרב הגאון מו"ה משה פראווינצילו זלה"ה, אחד מגדולי רבני איטאליא בזמן מרן הב"י, נמצאו יותר מן עשרים שאלות כתובות אליו מן הרב ר' אברהם בן כבוד מורנו הרב דוד פרובינצילו וחותרם את עצמו, נכדו ותלמידו ובתשובותיו תבוא החתימה דודך ואובהך נצח משה בכמה"ר אברהם פרובינצילו ז"ל — (כי הר' דוד והר' משה היו אחים וגם הר' דוד היה גדול בתורה, ובתשובה סימן ר"ג ע"ד הדין ודברים שבין יראי ה' האחים המפוארים כמה"ר אברהם וכמה"ר דוד משער אריה אבירי הרופאים בני המנוח כמה"ר אליעזר הרופא ז"ל (מוהר"ד הוא אביו של הרב בעל שלטי הגבורים) היו שני האחים פרובינצילו מבוררים בקופרומיסו שנעשו ביניהם י"ח דצמבר ש"ז. ובהפסק חתומים שניהם יום ה' יציאת דצמבר ש"ז: נאו' הצעיר דוד בכמה"ר אברהם פרובינצילו ז"ל ונאו' הצעיר משה בכמה"ר ז"ל מבוררים) והרב לאמפארונטי בעל פחד יצחק אשר הוא מעתיק בספרו תמיד את תשובות מוהר"מ פרובינצילו ז"ל העתיק באות ג' ערך גדוני' (דף י"ג א') את התשובה ס" צ"ה (נדפס בטעות צ"ב) וכראות המגיה שהשואל קורא א"ע, נכדו" הגיה ללא אמת בחתימת התשו' תחת תיבת דודך שצ"ל זקנך?

ה) בצופה דהשתא מספר 44 יגעו שני חכמים גדולים להבין מה שאיתא בדיוואן של הברשי בכתב יד לאנדאן, כי ר' אברהם היה נכדו וחתנו של אבא מאירי, עיין שם מבוכתם, ונעלם מהם גם כן הג"ל.

ו) במכתב עת ירושלים חלק ב נדפסו מכתבים שכתב הרב ר' מרדכי שמואל גירונדי ז"ל וכותב לכבוד דודי כו' וחותרם את עצמו: אלה דברי נכדו וכו' והמשיב כותב אל הרב וכו' כבוד נכדי וכו' וחותרם א"ע נאום עבדו ודודו ע"ש, וכן הרמ"ש ג בספרו תנ"י קורא את בן האח בשם נכד.

גם על מה שכתב שם בגליון י"ד שלא ידעתי שורש דבר מש"כ הדון יחיא ע"פ שלף איש נעלו, שלף אחד מבתי ידיים והוא יד ימין" כן תרגם שם המתרגם במקומו, וטלע גבר ית נרתק יד ימיני' ואושיט ב' קנין לחבריה" ועי' מ"ש בביאור ע"ו. גם בפענח רוא פ' שמות ע"פ של נעלך כתב ז"ל: מפני כי גם בתי יד נקראים נעלים כדכתיב בבועז שלף איש נעלו ומתרגמין נרתק יד ימיניה לכן

הוצרך לפרש כאן שברגלים ידבר עכ"ל, ובדעת זקנים (לרבותינו בעלי התוספות) שם כתוב הלשון: לכך הוצרך לומר מעל רגלך משום שיש נעל שהוא על היד ובלע"ז גנט והוא נעל שנתן בועז לגואל כדכתיב איש נעלו ונתן לרעהו וגם עכשיו רגילים השרים והשלטונים לקנות בגנט שלהם כו' עכ"ל. וכ"כ בחזקוני שם. וברש"י פ' תצוה ע"פ ומלאת את ידם כתב וז"ל: ובלשון לעז כשממנין אדם על פקודת דבר נותן השליט בידו בית יד של עור שקורין גאנט בלע"ז ועל ידו הוא מחזיקו בדבר וקורין לאותו מסירה רווישטיר בלע"ז והיא מילוי ידיים, עכ"ל.

(הלבנון שנה ח, גליון כ. [מאמר זה נכתב כתגובה למאמרו של רבי יעקב ספיר הלוי (יעקב סל"ה) הנדפס שם בגליון יד]).

ה"א הידיעה בשם עצם פרטי

א) אעירה דבר אחד על מה שאמרו בבבא בתרא שם (קט, ב): והא כתיב (שופטים יז, ל) „ויהי נער מבית לחם יהודה ממשפחת יהודה והוא לוי“, הא גופא קשיא, אמרת „והוא לוי“ — אלמא מלוי אתי, „ממשפחת יהודה“ — אלמא מיהודה אתי וכו'? אמר רבא בר רב חנן: לא, גברא דשמיה לוי. אי הכי, היינו דקאמר מיכה (שם פסוק יג) „עתה ידעתי כי ייטיב ה' לי כי היה לי הלוי לכהן“? אינן, דאתרמי ליה גברא דשמיה לוי. ועודני נער הקשתי בזה, איך אפשר לומר גברא דשמיה לוי, הא הלוי כתיב בה"א הידיעה? וכלל ידוע הוא, כי לעולם לא תבוא ה"א הידיעה על שם עצם פרטי! וכן הוקשה לי בחולין (ה, א) על פסוק (מלכים"א יז, ו) „והעורבים מביאים לו“ אמר ליה רב אדא ב"ר מניומי: ודילמא תרי גברא דהוו שמייהו עורבים, מי לא כתיב (שופטים ז, כה) „ויהרגו את עורב“? שיפלא גם כן, מלבד ששם עצם פרטי לא יתרבה, הא לא תבוא עליו ה"א הידיעה? ועיין ברד"ק מלכים"ב (טו, כה) „את ארגב ואת האריה עמו“, שפירש שהם שמות שני אנשים גבורים (עיי' שם), וגם כן יפלא הה"א של האריה? (ורחוק לומר שהה"א מן השם הוא זה ושמו היה האריה).

אמנם כפי מה שראיתי בספר מחקרי ארץ [לר' שלמה לויזון] (ערך „גלבע“) שכתב כלל חדש בזה, שאם אותו השם של עצם פרטי הונח גם כן על עצם כללי, אז תבוא ה"א הידיעה על העצם הפרטי כדי ליחדו מן הכללי. והביא הרבה ראיות מכתבי הקודש, כמו מצפה הוא שם עצם כללי לכל מקום גבוה, ולכן בא ה"א הידיעה על המצפה (יהושע טו, לח) שהיא עיר אחת ביהודה, וכן רמה הוא שם כללי לכל מקום רם ונשא, לכן בא ה"א הידיעה על עיר רמה, ויאמר (ישעיה י, כח) „חרדה הרמה“, עיין שם. ויש לי להוסיף ראיות מן „בסוכות“; „בשטים“, „בחורשה“, שבאו בסימני הידיעה לפי שהמה גם שמות כללים. ולפי זה שמות לוי, עורב ואריה אשר המה שמות כללים, כאשר באו לשמות פרטיים תבוא עליהם ה"א הידיעה.